

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 159.947.23:008

КРАВЧЕНКО Алла, д. філос. н., професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

КОНЦЕПТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Досліджено проблему людини та суспільства у стані високої невизначеності та ризику. Проаналізовано логіку трансформації соціальної відповідальності в контексті глобалізованого світу. Обґрунтовано, що внаслідок невизначеності динаміки суспільних трансформацій сучасне суспільство постає як "суспільство ризику". Аргументовано необхідність відповідних змін для розуміння суб'єкта відповідальності у сучасній гуманітарній науці.

Ключові слова: етика, відповідальність, суспільство ризику, страх, суб'єкт.

Кравченко А. Концепт ответственности в условиях современного цивилизационного развития. Исследована проблема человека и общества в состоянии высокой неопределенности и риска. Проанализирована логика трансформации социальной ответственности в контексте глобализованного мира. Обосновано, что в результате неопределенности динамики общественных трансформаций современное общество предстает как "общество риска". Аргументирована необходимость соответствующих изменений для понимания субъекта ответственности в современной гуманитарной науке.

Ключевые слова: этика, ответственность, общество риска, страх, субъект.

Постановка проблеми. Філософська думка пов'язує поняття відповідальності з поняттям свободи. Інтенсивність сучасних глобальних взаємозв'язків сприяє поширенню цивілізаційних форм соціального, економічного та культурного життя, які покликані оптимально та ефективно задовольняти особисті та суспільні потреби. Свобода визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примусу. У відкритому суспільстві, де підтримується плюралізм думок та інтересів, відсутня монополія на істину,

поняття відповідальності постає одним з визначальних чинників сталості демократичних утворень. Проте примус через установи, які б захищали права людей, стає необхідним атрибутом відкритого суспільства та не дає перетворитися свободі на сваволлю, що відбувається досить часто в межах повсякденного життя індивідів. Панування останньої призводить до славнозвісної "війни всіх проти всіх". І. Кант, зокрема, зазначав, що засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей – це їх антагонізм у суспільстві, оскільки він зрештою стає причиною їх закономірного порядку, розуміючи під антагонізмом недоброзичливу комунікабельність людей, тобто їх схильність вступати в спілкування, пов'язану із загальним опором, який постійно загрожує суспільству роз'єднанням [1]. Тому проблема відповідальності людини та суспільства у стані високої невизначеності, нерівноважності та ризику все частіше потрапляє в коло наукових інтересів політологів, соціологів, філософів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям ролі та значення проблеми "відповідальності" в житті людини і суспільства присвячено праці І. Канта, К. Апеля, Х. Арндт, М. Бахтіна, М. Бердяєва, М. Бубера, Г. Гегеля, Г. Йонаса, Е. Левінаса, К. Муздибаєва, Ф. Ніцше, Б. Спінози, С. Франка, К. Ясперса [1–14] тощо. Серед українських дослідників цієї проблеми варто виділити розвідки С. Баранова, Д. Баюри, Д. Коника, О. Краснокутського, О. Линовицької, В. Малахова, В. Тернопільської, Г. Сковороди, І. Тимошук [15–23].

Проте попри наявність великої кількості публікацій, присвячених різноманітним аспектам відповідальності, подальшого розгляду потребують питання трансформації соціальної відповідальності в контексті глобалізованого світу.

Метою статті є виявлення стратегії легітимізації феномену відповідальності в сучасних соціально-економічних умовах.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи пізнання соціокультурних явищ, які підпорядковані історико-філософському, системно-структурному, конститутивному, синергетичному і контамінаційному методам пізнання.

Результати дослідження. Попри широке розмаїття філософсько-історичних концепцій людини, майже всі вони збігаються у тому, щоб визначити людину як відповідальну істоту. Наприклад, для І. Канта людина як особистість постає тільки в контексті відповідальності [1, с. 25–26]. Так само і для Ф. Ніцше людина тією мірою вільна, якою вона відповідальна за себе [11, с. 736]. Втім, розуміння конкретного змісту феномену "відповідальність" трансформується разом з соціокультурним контекстом, в якому відбувається його конститування.

Сучасний контекст, в якому формується розуміння відповідальності людини за свої вчинки, характеризується тим, що світ стрімко змінюється, внаслідок чого відбувається руйнування тра-

диційних ціннісних та смислових орієнтирів. У результаті людина постає дезорієнтованою у хаосі стовпотворіння найрізноманітніших культурних кодів та способів існування. Втрата історичної основи виражається у розпаді "Цілого" на індивідуалізовані рівноправні фрагменти, які знаходяться у постійній комунікації між собою. Сучасна соціальна реальність конституюється у просторі цих комунікацій та постає як "мережевий простір" (М. Карстельс). Відповідно, традиційна культура, з притаманними їй жорсткою ієрархією та фіксованими центром і периферією, поступається місцем новому утворенню, яке перебуває у постійній трансформації. Моральний та вольовий пафос епохи Просвітництва виявляється непридатним для усвідомлення тих змін, які відбуваються з суб'єктом відповідальності у сучасному світі. Тому нині особливо актуальним постає дослідження феномену "відповідальність" у контексті "нерівноважності". Вибір варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Тому справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що він є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду.

Утворення глобальної цивілізації призвело до виникнення глобальних моральних проблем. Серед них особливої уваги заслуговує проблема "відповідальності". Це спричинено тим, що в умовах глобалізованого світу збільшується взаємозв'язок локальних способів існування. Стабільна традиційна система культурних цінностей поступається місцем одночасному співіснуванню цінностей та смислів різних культурних регіонів та навіть різних часових вимірів. Їх взаємодія утворює мережу, конфігурація якої є динамічною та децентрованою. В минулому залишились чіткі критерії "високого" та "профанного", "добра" та "зла". У результаті посилюється невизначеність наслідків людської взаємодії у даному "постсучасному" мережевому просторі.

Динамічні зміни, невизначеність та ризик постають настільки вагомими детермінантами життєдіяльності людини, що сучасне "нерівноважне" суспільство дістало назву "суспільство ризику" (К. Бек). Суспільство ризику – це постіндустріальна формація, яка відрізняється від індустріального суспільства низкою докорінних особливостей. Головна відмінність полягає в тому, що, коли для індустріального суспільства характерним був розподіл благ, то для суспільства ризику – розподіл загроз і зумовлений цим ризик. У цій ситуації зникають будь-які кордони. Етнічні, національні, державні чи гендерні кордони розчиняються перед загрозою знищення людства. У глобалізованому світі будь-які зміни стосуються усіх, а значить посилюється спільна відповідальність.

Хаотичність розвитку світу породжує стурбованість та спроби спрямувати ці тенденції у традиційне русло. Проте подібні спроби ви-

являються непродуктивними, оскільки керуються традиційним, лінійним мисленням. Однак наявність зусиль, спрямованих на контроль динаміки розвитку, є характерною рисою сьогодення. Так, П. Бернстайн вважає, що найбільш характерною рисою нашого часу, яка відрізняє його від тисячоліть далекого минулого, є наполегливі зусилля встановити контроль над чинниками ризику та невизначеності [24, с. 14]. Отже, сучасна людина, опинившись у горизонті ризику, змушена у цьому контексті вибудовувати стратегію свого існування.

Ризик є настільки потужною складовою "нерівноважного" світу, що під його впливом змінюються способи світорозуміння. На думку сучасного дослідника "суспільства ризику" У. Бека, сьогодні "солідарність нестатку" витісняється "солідарністю страху". Під час переходу до "суспільства ризику" відбувається трансформація якості соціальних зв'язків, з'являються нові системи оцінки. Якщо "класові суспільства" минулого орієнтовані на ідеал рівності, то нормативним та рушійним принципом "суспільства ризику" є безпека. Місце ціннісної системи суспільства "нерівності" займає ціннісна система "небезпечного" суспільства. Утопія рівності містить в собі різноманітні змістовно-позитивні цілі суспільного розвитку. Натомість, утопія безпеки характеризується У. Беком як негативна. Тут йдеться не про те, щоб досягнути чогось "позитивного", а про те, щоб уникнути найгіршого. У такому суспільстві силою, що об'єднує людей, постає страх. Рушійною силою класового суспільства, на думку дослідника, є мотив: "Я хочу їсти!" Рушійна сила суспільства ризику виражається фразою: "Я боюся!" [25, с. 60].

Таким чином, "нерівноважність" сучасного світу занурює людину у ситуацію ризику. Людина опиняється під загрозою втрати своєї ідентичності. Невипадково нині багато наукових праць присвячені саме проблемі ідентичності. Ризик у цьому контексті відіграє подвійну роль: по-перше, він загострює ситуацію невизначеності та ще далі заводить людину у "лабіринт ідентичностей"; по-друге, ризик певним чином виявляється для людини ще одним шансом наважитися бути. Саме слово "ризик" походить від давньоіталійського *"risicare"*, що означає саме "наважитись". У цьому смислі ризик, на думку П. Бернстайна, це радше вибір, ніж жереб. Дії, які ми готові вчинити, що передбачає наявність у нас свободи вибору, – ось що таке ризик насправді, вважає він. А ще ця історія допомагає зрозуміти, що ж це значить – бути людиною [24, с. 24].

У цьому контексті проблема "відповідальності" виявляється тісно взаємопов'язаною зі страхом. Історична тенденція полягає у зсуві вектора страхів: від інверсійних страхів, спрямованих на дії зовнішніх відносно людей сил, до страхів, обернених усередину, тобто страхів людини і людства перед самими собою. У новітній час вектор катастрофізму неухильно зміщується від страху перед природними катастрофами у бік страху людства перед самим собою, перед тими

руйнівними силами, які приховані в особі, організаціях, співтовариствах і породжуються самою людиною. Руйнівні сили природи, звичайно, діють як і раніше, але вони відійшли у сферу технічних, технологічних інтересів, організаційних зусиль, спрямованих на передбачення можливих збитків і зменшення повсякденних ризиків. Філософія ж поступово змістилася у бік осмислення руйнівного початку, прихованого в людині [26, с. 299].

Однак окреслену проблему не можна вирішувати в душі традиційних засобів екзистенційної філософії. Для цього знадобилося б відродити втрачений досвід "Цілого", тоді страх або, точніше, жах могли б виступати засобами відкриття правди про людину, засобами збирання фрагментарної реальності у певну онтологічну цілісність. Жаж, за М. Гайдеггером, відрізняється від звичайних боязні та страху тим, що не має предметних окреслень. Боятися можна тільки чогось конкретного. Страх, пов'язаний з речами, серед яких ми знаходимось. Натомість жах є безпричинним. Страх породжує метушливе відштовхування від того, що лякає нас. Жаху притаманний заціпенілий спокій. Він завжди невизначений, у ньому неможливо щось визначити, він оголює провалля, яке вибиває опору з-під ніг, унаслідок чого людина постає як "чиста присутність". Точніше, відзначає М. Гайдеггер, жах забирає у нас опору з-під ніг, тому що змушує "вислизати суще загалом". Звідси і ми самі – ось ці існуючі люди – із загальним провалом сущого також вислизаємо від себе. Жахливо робиться, в принципі, не "тобі" та "мені", а "людині" [27, с. 21]. Таким чином, жах зіштовхує людину з "ніщо", і у цьому досвіді руйнується усе в людині, крім її чистої суті. Остання, як вважав М. Гайдеггер, не належить людині, радше навпаки.

Цей досвід "цілого", "буття", "істини" є чужим для сучасної людини, що існує у "мережевому суспільстві". Розрізнення сущого та буття для неї є пустим звуком. Подібна тенденція притаманна не тільки буденній свідомості, а і сучасній філософії постмодернізму. Пафос феноменології М. Гайдеггера та екзистенціалістів маркірується в межах постмодернізму як "гранднартив", який є свідомою або несвідомою спробою вуалювати владні інтенції. Ієрархія та метафізика в такому розумінні постають спадком репресивної новоєвропейської культури. Тому страх сьогодні не здатний розкрити правду про людину, адже пошук істини перетворюється на захоплюючу гру. Немає вже зовнішнього та внутрішнього виміру людини та людства, залишається тільки поверхня саморепрезентації. Навіть, здавалося б, вічні професійні, сімейні та статеві визначення індивідів виявляються розмитими. Соціальні ролі та статуси постають елементами гри у "віртуалізованому світі". Як вже зазначалося, індустріальне суспільство у процесі свого розвитку стає нерівноважним. Люди звільняються від форм життя та звичок індустріально-суспільної епохи модерну – так само як в епоху Реформації вони "виривались" з обійм церкви

в суспільство. Обумовлені цим потрясіння утворюють інший бік суспільства ризику. Система координат, в якій закріплюється життя і мислення індустріального модерну, – осі "сім'я та професія", віра в науку та прогрес, – розхитується, виникає новий двозначний зв'язок між шансами та ризиками, тобто постають контури суспільства ризику [25, с. 16], зазначав У. Бек.

Принципове значення евристики страху підкреслює у своїх дослідженнях і Г. Йонас. Механізм формування принципу "евристики страху" такий же, як і більшості відомих заповідей і норм. Ми не знали б про священність життя, якби не було смерті, відзначає він, і не знали б правди, якби не було брехні; свободи, якби не було несвободи і так далі – також і в нашому випадку поки тільки розшукуваної етики відповідальності, яка не виявляється ще в реальності, спотворення людини, що лише передбачуване викривлення людини допомагає нам прийти до належного збереження поняття людини, і ми потребуємо загрози людському образу – специфічному виду загрози – щоб в цьому залякуванні заручитися дійсним людським зображенням [8, с. 63]. Принцип евристики страху може бути сформульований як необхідність переваги поганого прогнозу перед гарним, тобто потрібно діяти, виходячи із стану страху перед майбутнім.

Парадоксальним чином підвищення ризиків провокує редукцію відповідальності. Іронічне дистанціювання сучасності від "метафізичних" цінностей культури, втрата відчуття безпосереднього зв'язку з буттям або Абсолютом призводять до релятивізації сфери смислотворення. В цих умовах проблематика екзистенційного вибору людини, її зустрічі з самою собою поступається місцем проблемі індивідуальної репрезентації у рухливій системі соціальних зв'язків. Людина не прагне більше "бути", вона обирає гру в ідентичність, у межах якої неможливо раз і назавжди "бути". Сучасна людина творчо комбінує себе з матеріалу різноманітних культур. У такому ракурсі людина характеризується як "машина бажань", а дійсно вільною вона постає як "деконструйований суб'єкт", який сам "породжує себе як вільну людину, що позбавлена відповідальності, самотня та радісна, здатна, нарешті, сказати та зробити дещо просте від свого імені, не запитуючи на це дозволу: це бажання, яке не відчуває ні в чому потреби, потік, який долає бар'єри та коди, ім'я, яке не позначає більше будь-яке "це". Вона просто перестала боятися зійти з розуму [28, с. 111–112]. Якщо людина в сучасній філософії трактується як "шизофреник", обгрунтовано постає питання про її спроможність навіть не здійснювати екзистенційний акт зустрічі з власною сутністю, а просто цивілізовано співіснувати поряд з іншими людьми.

Висновки. Соціальна відповідальність повинна будуватися як комунікативна етика, що стає провідною стратегією легітимізації феномену відповідальності. Головною функцією відповідальності в такому контексті постає забезпечення толерантного співіснування

у глобальному світі різних культурних практик. Рух сучасної філософії від репресивних нормативів формальної етики епохи Просвітництва до деконструкції будь-яких соціально-культурних кодів є безперспективним. У нерівноважному суспільстві майбутнє можливе тільки за умови зваженого та конструктивного консенсусу всіх його членів. Норми і цінності "відкритого суспільства" не можуть бути статичними, раз і назавжди даними. Такому суспільству властива "динамічна мораль", тобто особистісне переживання і творення норм вчинку. Отже, у "відкритому суспільстві" важливе значення отримує відповідальна і креативна діяльність людини.

Незважаючи на те, що зміст обов'язків та норм визначають соціальні інститути, вони відтворюються в практичній діяльності окремих індивідів. Останні беруть участь у розвитку та функціонуванні соціального організму. Ця ситуація стає можливою за умови наявності бажання, хотіння, здатності індивідів брати на себе відповідальність за власне життя і долю суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кант *И.* Идея всемирной истории во всемирно-гражданском плане. Сочинения : в 8 т. Т. 8. М. : ЧОРО, 1994. С. 12–28.
2. Апель *К.-О.* Трансформация философии ; пер. с англ. В. Куренного, Б. Скуратова. М. : Логос, 2001. 339 с.
3. Арент *Х.* Скрытая традиция : Эссе ; пер. с нем. и англ. Т. Набатниковой, А. Шибаровой, Н. Мовниной. М. : Текст, 2008. 221 с.
4. Бахтин *М. М.* К философии поступка. Собр. соч. в 7 т. Т. 1. М. : Рус. словари, Языки славянских культур, 2003. С. 7–68.
5. Бердяев *Н.* Философия свободного духа. М. : Республика, 1994. 480 с.
6. Бубер *М.* Два образа веры ; пер. с нем. ; под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. М. : Республика, 1995. 464 с.
7. Гегель *Г. В. Ф.* Феноменология духа. М. : Наука, 2000. 495 с. Серия Памятники философской мысли.
8. Йонас *Г.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации ; пер. с нем., предисл., примеч. И. И. Маханькова. М. : Айрис-пресс, 2004. 480 с.
9. Левинас *Э.* Избранное. Тотальность и Бесконечное. СПб. : Унт-ская книга, 2000. 416 с.
10. Муздыбаев *К.* Психология ответственности ; под ред. В. Е. Семенова. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
11. Ницше *Ф.* Сочинения : в 2-х т. Т. 1. М. : Мысль, 1996. 829 с.
12. Спиноза *Б.* Этика. Избр. произведения : в 2-х т. Т. 1. М. ; Госполитиздат, 1957. С. 359–618.
13. Франк *С. Л.* Реальность и человек: Метафизика человеческого бытия. М. : Республика, 1997. 351 с.
14. Ясперс *К.* Философия. Кн. вторая. Просветление экзистенции ; пер. с нем. А. К. Судакова. М. : Канон, 2012. 384 с.
15. Баранова *С. В.* Професійна відповідальність в управлінській діяльності : Соціально-психологічний аспект : монографія. Луганськ : Світлиця, 2006. 200 с.

16. Баюра Д. Корпоративна соціальна відповідальність у системі корпоративного управління. Україна: аспекти праці. Наук.-екон. та сусп.-політ. журн. 2009. № 1. С. 21–26.
17. Коник Д. Л. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні : матеріали експертного дослідження ; відп. ред. Ю. Сасенко ; НАН України, Ін-т соціології, Фонд "Інтелект. перспектива", Пред-во Дит. фонду ООН (ЮНІСЕФ). Київ : Батискаф, 2002. 71 с.
18. Краснокутський О. В. Підвищення рівня відповідальності владних структур як чинник оптимізації розвитку ідеології державотворення в Україні. Ноосфера і цивілізація. 2012. Вип. 1. С. 76–82.
19. Линовицька О. Соціокультурна відповідальність освіти : монографія. Київ. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 373 с.
20. Малахов В. А. Етика спілкування : навч. посібник. К. : Либідь, 2006. 400 с.
21. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2004. № 14. С. 47–50.
22. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів ; за ред. Л. Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто : Майдан ; Вид-во Канад. ін-ту укр. студій, 2011. 1400 с.
23. Тимощук І. Відповідальність як полікомпонентне утворення в структурі уявлень про майбутню професію. Соц. психологія. 2006. № 4. С. 129–136.
24. Бернстайн П. Против богов: Укрощение риска ; пер. с англ. М. : Олимп-Бизнес, 2000. 400 с.
25. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну ; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филипова. М. : Прогресс-традиция, 2000. 384 с.
26. Горохова Л. В. Страх і ризик у сучасних реаліях. Філософські дослідження : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. 2008. № 9. С. 298–304.
27. Хайдеггер М. Что такое метафизика? Время и бытие : статьи и выступ. ; пер. с нем. М. : Республика, 1993. С. 16–26.
28. Ильин И. П. Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм. М. : Интрада, 1996. 255 с.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2017.

Kravchenko A. Concept of responsibility in conditions of modern civilized development.

Background. The intensity of the current global relationships induces to search of a new paradigm of defining of social responsibility performance vector. Therefore modern philosophical paradigm requires new understanding of issues of responsibility and society because of contemporary social challenges.

Analysis of recent research and publications showed that despite the existence of scientific research achievements regarding responsibility issues, analysis of "responsibility" in the context of "disequilibrium" is not highlighted in modern scientific research. Transformation of social responsibility in the globalized world need further studying.

The **aim** of the article is to identify strategies of legitimizing the phenomenon of "responsibility" in the present socio-economic conditions.

Materials and methods. The methodological basis of the research are principles of general scientific knowledge of social and cultural events, subject to historical and philosophical, systematic and structural, constitutive, synergetic and contamination methods of cognition.

Results. *Despite the wide variety of philosophical and historical concepts of man, almost all of them define a person as a responsible being. The current context in which the understanding of personal responsibility for the actions is formed, is characterized by the fact that the world is changing rapidly, resulting in the destruction of traditional values and semantic guidelines. As a result, a man appears disoriented in pandemonium chaos of the variety of cultural codes and ways of life. Disequilibrium of modern world puts people in a situation of risk and thus the problem of "responsibility" is closely linked with fear. However, in modern conditions increasing risks provoke responsibility reduction. communicative ethics should be the basis on which modern paradigm of responsibility have to be based.*

Conclusion. *Social responsibility must be built as a communicative ethics, which is the leading strategy to legitimize responsibility phenomenon. Ensuring tolerant coexistence in the global world of different cultural practices is the main function of responsibility in this context. The movement of modern philosophy from the repressive standards of formal ethics of the Enlightenment to deconstruction of any socio-cultural codes has no chance to success. In disequilibrium society future is possible only if there is a balanced and constructive consensus of all its members. Norms and values of the "open society" can not be static, once and for all. Such a society is characterized by "dynamic morality", personal experiences and the creation of action standards. Thus, responsible and creative human activities are becoming more essential in the "open society".*

Keywords: ethics, responsibility, risk society, fear, subject.

REFERENCES

1. *Kant I. Ideja vsemirnoj istorii vo vsemirno-grazhdanskom plane. Sochinenija : v 8 t. T. 8. M. : ChORO, 1994. S. 12–28.*
2. *Apel' K.-O. Transformacija filosofii ; per. s angl. V. Kurennoho, B. Skuratova. M. : Logos, 2001. 339 s.*
3. *Arendt H. Skrytaja tradicija : Jesse ; per. s nem. i angl. T. Nabatnikovoj, A. Shibarovoj, N. Movninoj. M. : Tekst, 2008. 221 s.*
4. *Bahtin M. M. K filosofii postupka. Sobr. soch. v 7 t. T. 1. M. : Rus. slovari, Jazyki slavjanskih kul'tur, 2003. S. 7–68.*
5. *Berdjaev N. Filosofija svobodnogo duha. M. : Respublika, 1994. 480 s.*
6. *Buber M. Dva obraza very ; per. s nem. ; pod red. P. S. Gurevicha, S. Ja. Levit, S. V. Lezova. M. : Respublika, 1995. 464 s.*
7. *Gegel' G. V. F. Fenomenologija duha. M. : Nauka, 2000. 495 s. Serija Pamjatniki filosofskoj mysli.*
8. *Jonas G. Princip otvetstvennosti. Opyt jetiki dlja tehnologicheskoy civilizacii ; per. s nem., predisl., primech. I. I. Mahan'kova. M. : Ajris-press, 2004. 480 s.*
9. *Levinas Je. Izbrannoe. Total'nost' i Beskonechnoe. SPb. : Unt-skaja kniga, 2000. 416 s.*
10. *Muzdybaev K. Psihologija otvetstvennosti ; pod red. V. E. Semanova. Leningrad : Nauka, 1983. 240 s.*
11. *Nicshе F. Sochinenija : v 2-h t. T. 1. M. : Mysl', 1996. 829 s.*
12. *Spinoza B. Jetika. Izbr. proizvedenija : v 2-h t. T. 1. M. ; Gospolitizdat, 1957. S. 359–618.*
13. *Frank S. L. Real'nost' i chelovek: Metafizika chelovecheskogo bytija. M. : Respublika, 1997. 351 s.*
14. *Jaspers K. Filosofija. Kn. vtoraja. Prosvetlenie jekzistencii ; per. s nem. A. K. Sudakova. M. : Kanon, 2012. 384 s.*
15. *Baranova S. V. Profesijna vidpovidal'nist' v upravlins'kij dijaj'nosti : Social'no-psyhologichnyj aspekt : monografija. Lugans'k : Svitlycja, 2006. 200 c.*
16. *Bajura D. Korporatyvna social'na vidpovidal'nist' u systemi korporatyvnogo upravlinnja. Ukrai'na: aspekty praci. Nauk.-ekon. ta susp.-polit. zhurn. 2009. № 1. S. 21–26.*

17. *Konyk D. L.* Social'na vidpovidal'nist' biznesu v Ukraini : materialy ekspertnogo doslidzhennja ; vidp. red. Ju. Sajenko ; NAN Ukrainy, In-t sociologii', Fond "Intelekt. perspektyva", Pred-vo Dyt. fondu OON (JuNISEF). Kyi'v : Batyskaf, 2002. 71 s.
18. *Krasnokuts'kyj O. V.* Pidvyshhennja rivnja vidpovidal'nosti vladnyh struktur jak chynnyk optymizacii' rozvytku ideologii' derzhavotvorennja v Ukraini. Noosfera i cyvilizacija. 2012. Vyp. 1. S. 76–82.
19. *Lynovyc'ka O.* Sociokul'turna vidpovidal'nist' osvity : monografija. Kyi'v. : Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. 373 s.
20. *Malahov V. A.* Etyka spilkuvannja : navch. posibnyk. K. : Lybid', 2006. 400 s.
21. *Ternopil's'ka V. I.* Vidpovidal'nist' osobystosti: gumanitarnyj aspekt. Visn. Zhytomyr. derzh. un-tu im. I. Franka. 2004. № 14. S. 47–50.
22. *Skovoroda G.* Povna akademichna zbirka tvoriv ; za red. L. Ushkalova. Harkiv-Edmonton-Toronto : Majdan ; Vyd-vo Kanad. in-tu ukr. studij, 2011. 1400 s.
23. *Tymoshhuk I.* Vidpovidal'nist' jak polikomponentne utvorennja v strukturii ujavlen' pro majbutnju profesiju. Soc. psihologija. 2006. № 4. S. 129–136.
24. *Bernstajjn P.* Protiv bogov: Ukroshhenie riska ; per. s angl. M. : Olimp-Biznes, 2000. 400 s.
25. *Bek U.* Obshestvo riska. Na puti k drugomu modernu ; per. s. nem. V. Sedel'nika i N. Fedorovoj ; poslesl. A. Fillipova. M. : Progress-tradicija, 2000. 384 s.
26. *Gorohova L. V.* Strah i ryzyk u suchasnyh realijah. Filozofs'ki doslidzhennja : zb. nauk. prac' Shidnoukr. nac. un-tu im. Volodymyra Dalja. 2008. № 9. S. 298–304.
27. *Hajdegger M.* Chto takoe metafizika? Vremja i bytie : stat'i i vystup. ; per. s. nem. M. : Respublika, 1993. S. 16–26.
28. *Il'in I. P.* Poststrukturalizm, dekonstruktivizm, postmodernizm. M. : Intrada, 1996. 255 s.